

DISKUSIE A ROZHĽADY

OD SLOVOTVORNEJ MOTIVÁCIE
K LEXIKÁLNEJ MOTIVÁCII¹*Martin Ološtiak*

OLOŠTIAK, M. (2026): From Word-Formation Motivation to Lexical Motivation. In: *Slovenská reč*, 91/1, 87 – 106.

Abstract: The article focuses on the work of Juraj Furdík, a prominent figure of Slovak linguistics in the 21st century. His concept of word-formation is based on the principle of word-formation motivation and other aspects – word-formation functions, the word-formation system, the onomasiological nature of word-formation, and cross-linguistic aspects of word-formation. In the second part, the fundamental aspects of the concept of lexical motivation are introduced, i.e. typology, relations, lexical dynamics, the role of word-formation within lexical motivation, didactic aspects of lexical motivation. The aim of the paper is not merely to summarize and reflect on Furdík's approach to word-formation and lexicology. A follow-up research in this area is also highlighted, thereby emphasizing the inspirational potential of J. Furdík's work.

Keywords: Juraj Furdík, word-formation, lexicology, lexical motivation.

Článok v skratke:

- V príspevku sa pozornosť venuje derivatologickému a lexikologickému dielu Juraja Furdíka a výskumom, ktoré na jeho dielo nadväzujú.
- Furdíkovská slovotvorná koncepcia je založená na princípe slovotvornej motivácie, ktorý v sebe zahŕňa komplex nadväzujúcich aspektov – z nich si v práci všímame slovotvorné funkcie, slovotvorný systém, onomaziologický charakter slovotvorby, interlingválne súvislosti slovotvorby.
- J. Furdík svoje úvahy rozvinul do konceptu lexikálnej motivácie, ktorá zahŕňa celú slovnú zásobu, jej jazykovoštruktúrne a komunikačno-pragmatické parametre. V príspevku sa načrtáva genéza, základná charakteristika, typológia, ako aj nadväzujúce výskumy v tejto oblasti.

1. ÚVOD

Jednou z neprehliadnuteľných osobností slovenskej jazykovedy 20. storočia (najmä v oblasti tvorenia slov a lexikológie) je nepochybne Juraj Furdík. Jeho pre-

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0090/26 (50 %). Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-18-0046 (50 %).

cízne, inovatívne a metodologicky koncízne práce pomohli dotvoriť a smerovať modernú slovenskú derivatológiu, pričom mnohé teoretické impulzy z náuky o tvorení slov následne aplikoval pri výskume celej slovnej zásoby. Takto vytvoril koncepciu, ktorú pomenoval **teória lexikálnej motivácie**.

V príspevku² osvetľujeme uholné kamene furdíkovského derivatologického prístupu, ktorý sa opiera o pojem/termín **princíp slovotvornej motivácie**. Všímame si tiež Furdíkovo chápanie slovotvorných funkcií, slovotvorného systému, akcent na onomaziologický charakter a interlingválne súvislosti slovotvorby. V druhej časti predstavujeme fundamentálne aspekty spomínaného konceptu lexikálnej motivácie – typológiu, relačnosť, kontext lexikálnej dynamiky, miesto slovotvorby v motivatologickom kontexte, ako aj didaktické aspekty tejto koncepcie.

Cieľom príspevku však nie je prostá sumarizácia a reflexia poznatkov o fungovaní slovnej zásoby, ku ktorým sa J. Furdík dopracoval. Poukazujeme aj na nadväzujúce výskumy v tejto oblasti, akcentujúc tak inšpiratívny potenciál prác J. Furdíka.

2. SLOVOTVORNÁ MOTIVÁCIA

2.1 VÝCHODISKOVÁ CHARAKTERISTIKA

Slovenská náuka o tvorení slov – v užšom česko-slovenskom prepojení – organicky spoluvytvára slavistický kontext derivatológie ako etablovanej lingvistickej disciplíny. Spomedzi kľúčových osobností tejto jazykovednej disciplíny v slovenskom priestore treba spomenúť predovšetkým Jána Horeckého, Juraja Furdíka a Kláru Buzássyovú.

Kým Ján Horecký je známy ako zakladateľ modernej slovenskej derivatológie a autor viacerých fundamentálnych slovotvorných prác (napr. Horecký 1959, 1994, 2003), Klára Buzássyová je autorkou originálnej interpretácie derivačného potenciálu slovenského slovesa (Buzássyová 1974), série prác o abstraktách (napr. Bosák – Buzássyová 1985, s. 83 – 125) či o ďalších aspektoch fungovania slovotvorby (podrobnejšia analýza sa nachádza v prehľadovej kapitole *Z dejín derivatologického bádania v slovakistike*, Ološtiak 2015a). V ďalšom výklade si skicovito³ všimneme koncepciu tretieho z uvedených veľkých mien slovenskej slovotvorby, Juraja Furdíka. Charakteristiku fundamentálnych aspektov jeho prístupu čiastočne doplníme o zistenia, ktoré sú výsledkom ďalšieho, „postfurdíkovského“ bádania v tejto oblasti.

² Príspevok v referátovej podobe odznel na seminári venovanom 90. výročiu narodenia Juraja Furdíka, ktorý sa konal 16. 10. 2025. Správu z podujatia porov. v elektronickej verzii tohto čísla Slovenskej reči (Liptáková 2026).

³ Podrobnejšiu analýzu Furdíkovo diela sme predstavili v iných dvoch textoch (Ološtiak 2005a, 2005b). Ďalšie aspekty, ktoré v tejto štúdií zámerne nespomíname, sa týkajú lexikografického spracovania slovotvorby a vzťahu slovotvorby a morfológie. Týmto otázkam sa v ďalších dvoch textoch tohto čísla venuje N. Janočková a K. Vužňáková.

Prístup J. Furdíka je postavený na kľúčovom pojme a termíne **slovotvorná motivácia**. Ten pokladá za najdôležitejší činiteľ systémovej organizácie slovnej zásoby a jej fungovania v jazykovej komunikácii (Furdík 1993). Zásadnosť tohto javu zdôrazňuje tým, že uvažuje o **princípe slovotvornej motivácie**:

„Je to zároveň proces, vzťah i vlastnosť. Ako proces vystupuje pri utváraní slova, resp. pomenovania. Ako vzťah sa prejavuje medzi dvoma (resp. pri možnej viacnásobnej motivácii aj medzi viacerými) slovami (pomenovaniami): východiskovým (motivantom) a voči nemu sekundárnym (motivátom). Ako výsledok procesu a súčasť vzťahu je vlastnosťou motivátu (tu sa používa aj označenie motivovanosť). Sú to tri stránky jedného a toho istého javu, preto ho môžeme charakterizovať abstraktnejšie ako princíp štruktúracie a dynamizácie jazykového systému.“ (Furdík 1993, s. 12 – 13).

Táto už kánonická charakteristika motivácie pri fungovaní tvorenia slov v koncentrovanej podobe reprezentuje teoreticko-metodologické rámce furdíkovského prístupu ku skúmaniu slovotvorby. V akom zmysle?

Procesuálnosťou sa zvyrazňuje nominačný charakter, teda fundament. Zdôvodňuje sa existencia slova, pomenovania, resp. celej lexikálnej zásoby ako výsledku potreby pomenúvať substancie, príznaky a okolnosti, ktoré človeka obklopujú a ktoré človek interpretuje.

Vzťahovosťou sa akcentuje jednak skutočnosť, že derivatológia si musí všimáť nielen motivát ako výsledok nominačného procesu, ale aj motivant, teda východisko tohto procesu. A keďže motivačným potenciálom sa vyznačuje aj väčšina slovotvorne nemotivovaných slov, tak do vzťahov slovotvornej motivácie sa zapája takmer celá lexika, konkrétne 96 % (Furdík 2004, s. 80⁴). Ostatné 4 % pomenovaní, ktoré nie sú ani motivantmi, ani motivátmi, sa do motivačných vzťahov môžu začleniť v prípade, ak vznikne komunikačná potreba utvoriť z nich nové pomenovanie. Z tohto pohľadu slovotvorná motivácia sa reálne týka takmer celej slovnej zásoby (cca 96 – 97 %) a potenciálne celej slovnej zásoby (každý slovotvorný „bezdomovec“ sa potenciálne môže stať motivantom).

S uvedenými dvomi aspektmi (procesuálnosť a relačnosť) úzko súvisí tretí, ktorým je rezultatívnosť – slovotvorná motivácia ako výsledok procesu a súčasť vzťahu sa explicitne prejavuje ako vlastnosť motivátu. Na základe motivovanosti ako vlastnosti sa slová rozdeľujú do dvoch nerovnako veľkých skupín – slovotvorne nemotivované slová (SNS) a slovotvorne motivované slová (SMS). Pomer medzi nimi je v slovenčine podľa J. Furdíka približne 35 % : 65 % v prospech SMS.⁵ Podľa

⁴ Podľa výskumu na materiáli Slovníka koreňových morfémov slovenčiny sa uvádza zastúpenie tzv. slovotvorných „bezdomovcov“ (takto slová, ktoré sa nezapájajú do slovotvorných vzťahov, metaforicky nazval J. Furdík 2004, s. 80) na úrovni 2,3 % (Ološtiak – Gogová – Genčí 2015, s. 462).

⁵ Približne rovnaký pomer pre češtinu uvádza M. Dokulil (1962, s. 105). J. Furdík (2004, s. 24) na ilustráciu uvádza percentuálne zastúpenie SNS : SMS aj v iných jazykoch: 34 : 66 (ruština), 43 : 57 (francúzština), 20 : 80 (maďarčina, po vylúčení prevzatých slov 11 : 89), 12 : 88 (finčina).

novších výskumov na základe reprezentatívneho materiálu *Slovníka koreňových morfémov slovenčiny* (Sokolová et al. 2012) sa ukazuje ešte väčšie zastúpenie SMS, a to v pomere 86 : 14 (Ološtiak – Gogová – Genči 2015, s. 462). To je výrazne viac, ako sa pre slovanské jazyky bežne uvádza (slovenčina, čeština, ruština; porov. pozn. 4).

Pojem SM autor chápe (v nadväznosti na J. Horeckého) lexikologicky. Jej základné vlastnosti sumarizuje takto:

1. pojem SM, hoci vznikol v úvahách o jazykovom znaku, vo svojej podstate nie je pojmom semiologickým, ale onomaziologickým, pretože súvisí s pomenovaním ako procesom a s pomenovaním ako výsledkom tohto procesu;

2. SM je zdôvodnenie jazykového vyjadrenia pomenovaného javu;

3. SM je komplexný, formálno-obsahový jav (stáva sa tak najuniverzálnejším typom lexikálnej motivácie, porov. ďalej);

4. SM sa stotožňuje s existenciou vnútornej formy pomenovania: „Motivované je pomenovanie, na ktorom možno preukázať existenciu vnútornej formy“ (Furdík 1996, s. 50).

SM ako vlastnosť nie je nemenná, môže sa oslabiť (demotivácia), ale aj sekundárne nadobudnúť (remotivácia).

J. Furdík zdôrazňuje procesuálnu stránku demotivácie – jej postupnosť, graduálnosť. Motivovanosť a nemotivovanosť sú totiž dva krajné póly, medzi ktorými je rad medzistupňov. Môže teda nastať aj situácia, že pri porovnávaní dvoch lexikálnych jednotiek skonštatujeme „X je motivovanejšie než Y“ a „Y je motivovanejšie než Z“. Veľmi dobre si uvedomoval, že oslabovanie motivovanosti neprebíha jednoliato. Nebolo by preto namieste paušálne tvrdiť, že každé slovo podlieha demotivačnému cyklu rovnako. Skôr sa totiž demotivujú slová patriace do mutačného typu onomaziologických kategórií, kde sa prejavuje najväčšia tendencia k „rozchodu“ medzi slovotvorným a lexikálnym významom. Na druhej strane transpozičné a modifikačné deriváty, ktoré sú príznačne väčšou ekvivalenciou slovotvorného a lexikálneho významu, sa demotivujú pomalšie. Aj pri výklade tohto javu sa prejavuje Furdíkova schopnosť minucióznej analýzy.

2.2. FUNKCIE SLOVOTVORNEJ MOTIVÁCIE

Vo Furdíkovej koncepcii sa veľká a oprávnená pozornosť venuje funkciám slovotvorby. Túto problematiku lapidárne, ale pritom presne vystihuje touto formuláciou: „Slovotvorba vo svojom komplexe spĺňa teda vo vzťahu k slovnej zásobe ako celku funkciu systemizátora, vo vzťahu k novoutvoreným slovám funkciu integrátora, vo vzťahu lexikálnych jednotiek k viacslovným pomenovaniam a k výpovediam funkciu sémantického kondenzátora a vo vzťahu k prevzatým slovám funkciu adaptátora“ (Furdík 1993, s. 114).

Uvedené funkcie tvoria jeden celok, pričom prostredníctvom každej z nich sa prejavuje iný aspekt slovotvornej motivácie. **Systemizačná funkcia** odráža paradigmatickú potenciú slovotvorby, teda to, že na základe slovotvorných parametrov sa lexémy zgrupujú do komplexnejších zoskupení – slovotvorných útvarov.⁶ V kontexte teórie lexikálnej motivácie túto skutočnosť možno uchopiť ako spoluprácu SM a paradigmatickej motivácie (porov. časť 3).

Integračná funkcia sa taktiež dotýka lexikálnej paradigmaticky. Integráciu možno charakterizovať ako špecifikáciu systematizácie v tom zmysle, že novoutvorené pomenovanie sa začleňuje (integruje) do existujúcich slovotvorných (a teda aj lexikálnych) paradigiem. Napríklad lexéma *šrotovné* sa zaradila jednak do slovotvorného hniezda s východiskovým pomenovaním *šrot* (*šrot* – *šrotovať* – *šrotovisko* – *šrotový* a i.), jednak do slovotvorného typu názvov poplatkov so štruktúrou *Zs + -ovné*, resp. *Zadj + -né* (*poštovné*, *kilometrovné*, *kurzovné* a i.).

Adaptačná funkcia sa týka zdomácnovania prevzatých lexikálnych jednotiek, konkrétnejšie zaraďovania do slovotvornomotivačných vzťahov. Na slovotvornej úrovni J. Furdík tento komplex javov zastrešil pojmom/termínom transderivácia (Furdík 1994). Na inom mieste vymedzuje niekoľko stupňov slovotvornej adaptácie (Furdík 2004, s. 121 – 122; uvádzame autorove príklady):

- 1) flektivizácia pomocou sufixov (*taxík*, *bordový*, *trénovať*);
- 2) prevzatá lexéma je motivantom pomenovaní s homogénnymi zložkami slovotvornej štruktúry (ide o homogénnosť z hľadiska pôvodu: prevzatý základ + prevzatý formant, prevzatý základ + prevzatý základ (*hazard-ér*, *agent-úra*, *cyklo-kros*);
- 3) prevzatá lexéma ako motivant pomenovaní patriacich do kategoriálne produktívnych slovotvorných typov – najmä transpozičných a modifikačných (*kaskadér* → *kaskadér-ka*, *metaforický* → *metaforick-osť*, *dirigovať* → *dirigova-nie*);
- 4) utváranie čiastkových slovotvorných hniezd, ktorých členy sa zaraďujú do všetkých typov onomaziologických kategórií (*trénovať* – *tréning* – *tréner*, *montovať* – *montáž* – *montér* – *montovňa*);
- 5) voľná spájateľnosť s domácimi slovotvornými prostriedkami (*mamutovina*, *biotážba*, *biovoda*, *kultúrotvorný*, *mikrokrása*).

Adaptačnú funkciu SM sme podrobnejšie analyzovali na materiáli galicizmov a anglicizmov v monografii (Ološtiak et al., 2021). Na tomto mieste sa žiada pripomenúť aspoň fakt, že táto funkcia sa prirodzeným spôsobom „prekrýva“ so systemizačnou aj s integračnou funkciou. Začleňovaním sa do slovotvorných vzťahov sa prevzatá lexéma integruje do jazykovokomunikačného prostredia (systému) prebe-

⁶ Typologizácia slovotvorných útvarov patrí k ďalším dôležitým príspevkom J. Furdíka do poznatkovej bázy slovenskej derivatológie. Vyčleňuje: 1) rovnakokoreňové útvary (slovotvorný rad, slovotvorná paradigma, slovotvorné hniezdo); 2) rôznokoreňové útvary (slovotvorný typ, onomaziologická kategória, typ onomaziologickej kategórie) (Furdík 2004, s. 73 – 99).

rajúceho jazyka, pričom integračná funkcia sa pri prevzatých lexémach prejavuje ešte viac ako pri domácej lexike (Furdík 1993, s. 113).

Poslednou funkciou, ktorú J. Furdík v tomto kontexte spomína, je **kondenzačná funkcia**, a to primárne vo vzťahu k viacslovným pomenovaniám a k voľným syntagmatickým spojeniam.

Slovotvorne motivované slovo je v porovnaní s viacslovným pomenovaním implicitnejšie a sémanticky kondenzovanejšie (na menšej ploche je nositeľom rovnakého počtu sémantických príznakov). Plasticky to vidno pri slovotvornej univerbizácii ako jave, ktorého výsledkom je (okrem iného) vznik synonymického vzťahu medzi východiskovou viacslovnou jednotkou (napr. *základná škola*) a jej jednoslovným pendantom (*základka*).

Okrem toho každé slovotvorne motivované slovo je sémantickým kondenzátom, pretože vo svojej štruktúre koncentruje viaceré sémy vyjadriteľné niekoľkými slovami. Dôkaz je jednoduchý – je ním vyjadrenie slovotvorného významu prostredníctvom diagnostickej parafrázy, v ktorej sa vyjadruje jednak význam motivantu, jednak ďalšie sémy, ktoré má motivát v porovnaní s motivantom navyše, napr. *paradajka* → *paradajčka* „malá paradajka“, *norma* → *normovať* „určovať normu“, *knih* → *knížny* „taký, ktorý má vzťah ku knihám“. V tejto súvislosti sa ponúka celý rad podnetov, týkajúcich sa statusu slovotvorného významu, onomaziologickej štruktúry pomenovania či onomaziologickej explicitnosti (napr. Ološtiak 2015b, s. 196 – 202; Ološtiak – Ivanová 2015, s. 156 – 161).

Takéto vymedzenie slovotvorných funkcií umožňuje vysloviť „smelú“ tézu o zásadnej úlohe slovotvornej motivácie nielen v štrukturácii lexikálnej zásoby, ale prostredníctvom slova v celom jazykovom systéme. Navyše, využívajúc terminológiu synergetiky, princíp slovotvornej motivácie pokladá za jeden z rozhodujúcich kooperčných faktorov, ktorý udržuje rovnovážny stav v jazykovom systéme: „Princíp slovotvornej motivácie sa stáva svojho druhu archimedovským „pevným bodom“, z ktorého možno odhaliť nové, z iných hľadísk nezistiteľné alebo nie dosť výrazne vymedziteľné javy v celom komplexe jazyka a jeho fungovania“ (Furdík 1999, s. 80).

2.3. SLOVOTVORNÝ SYSTÉM

Viacrovinnosť SM podmieňuje komplexnosť vzťahov, ktoré sa v rámci SM ako „systému systémov“ realizujú. Typológiu a hierarchiu prvkov slovotvorného systému J. Furdík (2004, s. 109 – 111) skondenzoval do tejto podoby:

I. slovotvorné prostriedky: 1) základy; 2) formanty; pomocné prostriedky (interfixy, alternácie, trunkácie);

II. slovotvorné spôsoby a postupy: 1) derivácia: a) prefixácia, b) sufixácia, c) transflexia, d) reflexivizácia, e) konfixácia; 2) kompozícia: a) juxtapozícia, b) čistá kompozícia, 3) kompozično-derivačný postup;

III. slovotvorné útvary: 1) rovnakokoreňové: a) slovotvorný rad, b) slovotvorná paradigma, c) slovotvorné hniezdo; 2) rôznokoreňové: a) slovotvorný typ, b) onomaziologická kategória, c) typ onomaziologickej kategórie.

Tieto tri úrovne (prostriedky – spôsoby a postupy – útvary) sa vzájomne preskupujú. Ak vyjdeme z lineárneho (horizontálneho) vzťahu *motivant* → *motivát* a do úvahy primárne berieme spôsob utvorenia a z toho vyplývajúcu štruktúru motivátu, všimame si úrovne I. a II. Napríklad v prípade motivačnej dvojice *pesničkár* → *pesničkár-ka* sa motivát vytvoril sufixálnou deriváciou (štruktúra slova *pesničkárka* pozostáva zo základu *pesničkár-* a formantu *-ka*), pričom pri jeho utvorení neboli použité žiadne pomocné prostriedky. Slovo *pesničkárka* sa zároveň začleňuje do slovotvorných útvarov (úroveň III.). Je súčasťou slovotvorného hniezda s východiskovou lexémou *pieseň*⁷, a to ako súčasť slovotvorného radu (*pieseň* → *pesnička* → *pesničkár* → *pesničkárka* → *pesničkárkin*) a slovotvornej paradigmy motivantu *pesničkár*, ktoré má tri komotiváty (*pesničkárka*, *pesničkársky*, *pesničkárov*). Zároveň sa toto pomenovanie zaraďuje do rôznokoreňových útvarov: do slovotvorného typu desubstantív so sufixom *-ka* a so slovotvorným významom „Smot + fem“ (*pesničkárka*, *revízorka*, *doktorka*, *šoférka* a i.). Všetky desubstantíva s týmto slovotvorným významom sa zaraďujú do onomaziologickej kategórie feminatív (*pesničkárka*, *neurologička*, *suseda*, *bohyňa* a i.). Všetky feminatíva sa nakoniec zaraďujú do modifikačného typu onomaziologickej kategórie.

2.4. ONOMAZIOLOGICKÉ ASPEKTY SLOVOTVORBY

Jednou z najdiskutovanejších slovotvorných tém je derivačná sémantika. S tým bezprostredne súvisí aj otázka štruktúracie slovotvorného významu, teda existencie vnútornej formy, resp. ešte inak povedané, existencie onomaziologickej (pomenovacej) štruktúry. Záujem o onomaziologické aspekty tvorenia slov je jednou z charakteristických črt česko-slovenskej derivatológie ako celku. Ide o jednu z nosných metodologických liniek, ktorá sa s rôznymi modifikáciami rozvíjala v prácach jej najdôležitejších predstaviteľov, akými boli M. Dokulil, J. Horecký a J. Furdík.⁸ Posledný menovaný sa k tejto otázke vyjadril v štúdiu *K onomaziologickej štruktúre slovotvorne motivovaného slova* (2002), ktorej časti boli zaradené aj do knižnej práce (Furdík 2004, s. 55 – 59).

V nadväznosti na poznatky M. Dokulila o onomaziologickom spoji, E. Kubriakovovej o vnútornej syntaxi motivovaných slov a na ternárnu koncepciu Ľ. Nováka

⁷ Slovo *pieseň* je geneticky motivované deverbatívum: psl. **pěti* → *pieseň* (Králík 2015, s. 438). Synchronne je slovotvorne nemotivované.

⁸ Tento prístup úspešne aplikoval na materiáli angličtiny aj slovenský anglista P. Štekauer (podrobnejšie poznámky k dielu uvedených a niektorých ďalších bádateľov porov. Ološtiak 2011, 2015b, s. 141 – 151; k prehľadu onomaziologických prístupov k slovotvorbe porov. aj Kos – Kozubiková Šandová 2020).

(začiatok – stred – koniec) J. Furdík postuluje tézu o trojčlennosti onomaziologickej štruktúry (OŠ) slovotvorne motivovaných slov (v zmysle onomaziologická báza, onomaziologický spoj, onomaziologický príznak). Napríklad v parafráze derivátu *rybár* „ten, kto (chytá) ryby“ sa nachádzajú tieto tri onomaziologické prvky: báza „ten, kto“, formálne nevyjadrený spoj⁹ „(chytá)“, príznak „ryby“.

Ternárnosť OŠ pripisuje nielen mutačným, ale aj transpozičným a modifikačným derivátom, ba aj kompozitám, teda všetkým slovotvorne motivovaným lexémam. Onomaziologický spoj má horizontálno-vertikálny charakter: v horizontálnom smere spája onomaziologickú bázu s onomaziologickým príznakom, vo vertikálnom smere premostňuje slovotvorný význam s lexikálnym významom. Onomaziologický spoj je teda súčasťou slovotvorného významu, zároveň ho však prekračuje. Nazdávame sa, že prostredníctvom tejto koncepcie sa J. Furdíkovi podarilo bližšie charakterizovať dynamiku vzťahu slovotvorného a lexikálneho významu, s čím súvisí postupné „rozplývanie sa“ slovotvorného významu v lexikálnom význame, teda slovotvorná demotivácia. Prvopočiatok demotivácie sa teda skrýva v onomaziologickom spoji a cezeň v samom postavení slovotvornej motivácie, ktorú J. Furdík chápe ako redundantný jav, pretože na porozumenie a efektívne používanie jednoslovných lexém nie je potrebné, aby boli slovotvorne motivované (2004, s. 24). V štúdií z r. 2002 J. Furdík v ucelenej podobe vyjadruje to, čo už viackrát predtým, porov. napr. formuláciu: „Formálna slovotvorná štruktúra je iba rámcom, v ktorom často (ba pri mutačnom odvodzovaní temer zákonite) dochádza k významovej absorpcii a vytvára sa tzv. sémantický dodatok, bezprostredne nevyjadrený v slovotvornej forme (1993, s. 72).

Overovanie týchto konceptov (napr. Ološtiak 2015b) ukazuje, že za univerzálny nemožno považovať ani spomínaný Furdíkov ternarizmus, ani Horeckého binarizmus (napr. Horecký 2003). Slovotvorne motivované slová¹⁰ môžu mať (najnovšie Ološtiak, v tlači):

- a) binárnu štruktúru:
 - aa) báza + príznak: *mysliteľ* „ten, kto myslí“, *válovček* „válov malý“;
 - ab) báza + báza: *severovýchod* „sever + východ“, *čierno-biely* „čierny + biely“;
- b) ternárnu štruktúru:
 - ba) báza + (spoj) + príznak: *hobojista* „ten, kto (má vzťah k) hoboju“, *zvolenský* „taký, ktorý (má vzťah k) Zvolenu“;
 - bb) báza + spoj + príznak: *bylinožravý* „taký, ktorý žerie byliny“;
 - bc) báza + príznak 1 + príznak 2: *rýchlokorčuliar* „ten, kto korčuľuje rýchlo“;
 - bd) báza + báza + báza: *bielo-modro-červený* „biely + modrý + červený“;

⁹ Z tohto dôvodu sa v parafráze uvádza v okrúhlych zátvorkách.

¹⁰ Okrem toho onomaziologickú štruktúru možno pripísať aj viacslovným, syntakticky motivovaným pomenovaniám (Ološtiak 2015b, s. 151).

c) kvaternárnu štruktúru:

ca) báza + (spoj) + príznak 1 + príznak 2: *širokospektrálny* „taký, ktorý (má vzťah k) spektru širokému“;

cb) báza + báza + báza + báza: *bielo-modro-červeno-zelený* „biely + modrý + červený + zelený“.

K onomaziologickej štruktúre pridávame ešte jednu poznámku. J. Furdík (2004, s. 57) konštatuje, že v spoji sa môžu: „a) kondenzovať formálne nevyjadrené prvky (sémy) slovotvorného významu, b) „uchycovať“ a zhromažďovať vznikajúce a pribúdajúce „neslovotvorné“ sémy lexikálneho významu“.

Proti bodu b) možno namietat', že stiera hranice medzi slovotvorným významom a lexikálnym významom. J. Furdík (2004, s. 57) uvádza napríklad čisté kompozitum *malomesto* s implicitne prítomným spojom:

príznak	spoj	báza
[malé,]	[teda bezvýznamné]	[mesto]

Za súčasť slovotvorného (resp. motivačného) významu¹¹ pokladáme len tie prvky, ktoré sú vyjadrené slovotvornou formou (základom, formantom), prípadne spoj, ktorý síce na úrovni formy nemá korelát, ale logicky premost'uje bázu a príznak. V takom prípade je spoj v parafráze uvedený v okrúhlych zátvorkách a má len všeobecný význam vyjadrený formulou „má vzťah k“, resp. formalizovanejšie funktorom „rel“, napr. *Košičan* „ten, kto (rel) Košice“. V uvedenom príklade kompozitum *malomesto* má slovotvorný význam „malé mesto“, resp. pri zachovaní onomaziologického poradia „mesto malé“ (najprv sa vyjadruje báza ako pomenovacie východisko, potom príznak ako špecifikačný prvok). Séma „bezvýznamné“, ktorú J. Furdík hodnotí ako onomaziologický spoj, je ďalším špecifikačným prvkom, ktorý však ontologicky patrí do lexikálneho významu, pretože na slovotvornej úrovni nemá korelát a nemá ani spájaciu funkciu medzi bazou a príznakom.

Tento poznatok možno aplikovať aj pri klasifikácii mutačných desubstantívnych substantív, kde J. Furdík (2004, s. 96 – 98) vyčleňuje osem onomaziologických kategórií, pričom charakteristika väčšiny z nich sa vzťahuje práve na špecifikáciu z úrovne onomaziologického spoja, napr. *kotlina* „to, čo (je ako) kotol“ (podobnosť), *baranica* „to, čo (je z) barana“ (pôvod).

Takáto špecifikácia onomaziologického spoja však podľa nášho názoru nemá oporu v onomaziologickej štruktúre, preto ju lokalizujeme na úroveň lexikálneho významu. V slovotvornom význame týchto derivátov má spoj všeobecný význam relačnosti: *kotlina* „to, čo (rel) kotol“, *baranica* „to, čo (rel) baran“.¹²

¹¹ K terminologickému rozdielu motivačný význam – slovotvorný význam porov. Furdík (2004, s. 60 – 62).

¹² Podobným spôsobom pristupujeme k analýze desubstantívnych adjektív. Napríklad M. Nábělková (1993) relačné adjektívum *orientálny* (*koberec*) zaraďuje do skupiny názvov s významom

2.5. INTERLINGVÁLNE ASPEKTY SLOVOTVORBY

J. Furdík sa k významným poznatkom dopracoval aj pri výskume medzijazykových súvislostí slovotvorby, a to v podobe komparácie slovenčiny a maďarčiny, resp. slovenčiny a nemčiny.

V porovnávacom výskume má podľa neho svoje opodstatnenie zamerať sa práve na motivované slová: „Možno teda predpokladať, že aj porovnávanie lexikálnej roviny dvoch jazykov bude relatívne najplodnejšie vtedy, ak sa začne konfrontáciou jej motivovanej časti, teda celkovým alebo čiastkovým porovnaním dvoch slovo-tvorných systémov“ (Furdík 1993, s. 140). Ukazuje, že slovotvorne motivovanú časť lexiky možno efektívne skúmať pomocou kombinácie typologického, štatistického a štruktúrneho hľadiska.

V porovnávacom výskume slovotvorby možno využiť nielen systémovo-štruktúrne, ale aj parolové hľadisko. J. Furdík to dokazuje v práci *Motivačná nasýtenosť textu v slovenčine a v nemčine* (1993, s. 125 – 138), kde vyvracia názory, podľa ktorých sa slovotvorba považuje za par excellence linguovú, systémovú disciplínu. Zisťovaním textovo-konštitutívnej funkcie slovotvorne motivovaných slov sa na jednu úroveň dostáva slovotvorba a lingvistika textu a prostredníctvom termínu motivačná nasýtenosť textu sa pripravuje pôda na výskum lexikálneho zloženia textov v porovnávaných jazykoch a na analýzu zastúpenia motivovanej lexiky v jednotlivých funkčných štýloch.

Furdíkove konfrontačné výskumy sú úzko späté s uplatnením onomaziologického prístupu. V štúdiu *Onomaziologické symetrie a asymetrie v lexike slovanských jazykov* (1995) oproti desiatim spoločným vlastnostiam slovanskej slovotvorby, ktoré vymedzili V. V. Lopatin a I. S. Uluchanov, charakterizuje desať typov onomaziologickej asymetrie v sémanticky ekvivalentných jednotkách. Rozličné druhy asymetrie sa pritom netýkajú len slovotvornej motivácie, ale lexikálnej nominácie ako takej. Podobným spôsobom stručne naznačuje možnosti zisťovania symetrií a asymetrií v nepríbuzných jazykoch (*Medzijazykové onomaziologické symetrie a asymetrie*, rukopisný fragment publikovaný v práci Furdík 2005, s. 367 – 371).

Na koncept onomaziologických symetrií a asymetrií v interlingválnom priestore sa snažíme nadviazať v práci *Onomaziologické aspekty z porovnávacieho pohľadu* (Ološtiak et al. 2025), kde predstavujeme teoreticko-metodologické východiská takéhoto výskumu. S využitím názvov mužských osôb podľa povolania (na materiáli slovenčiny, poľštiny, angličtiny a francúzštiny) aplikujeme dva základné metodologické piliere – teóriu lexikálnej motivácie a onomaziologicko-komparačnú analýzu. Teóriu lexikálnej motivácie možno efektívne využiť aj pri charakteristike spôsobov tvorenia lexikálnych jednotiek a analýze ich pomenovacej štruktúry. Onomaziologický prístup

pôvodu. Podľa nášho prístupu všetky desubstantívne adjektíva majú všeobecný význam „taký, ktorý (rel) Smot“ (taký, ktorý má vzťah k motivujúcemu substantívu).

sa pre kontrastívnu analýzu ukazuje ako vhodné *tertium comparationis*, keďže pojmo-
movo-sémantické štruktúry a koncepty sú univerzálnejšie než formálne prostriedky,
tvoriace povrchovú štruktúru, ktorá je viazaná na konkrétny jazyk.

3. LEXIKÁLNA MOTIVÁCIA

3.1. ZÁKLADNÁ CHARAKTERISTIKA

V 90. rokoch 20. storočia J. Furdík začal rozpracúvať projekt, ktorý vychádzal
zo slovotvornej motivácie a zároveň ju zásadným spôsobom prekračoval. Od chápa-
nia slovotvornej motivácie ako najvýznamnejšieho štruktúračného a dynamizačného
faktora v lexikálnej zásobe prechádza k pojmu lexikálnej motivácie, ktorý zahŕňa
všetky typy lexikálnych jednotiek, ich vnútrojazykovú (jazykovosystémovú) i mi-
mojazykovú determinovanosť.

Cieľom tejto snahy bolo dosiahnuť lexikologický holizmus, teda celostné, na
jednotnej koncepcii založené videnie slovnej zásoby a archimedovským „pevným
bodom“ v tomto snažení sa mu stal pojem lexikálnej motivácie. Základom jeho ar-
gumentácie je spochybnenie Saussurovej tézy o všeobecnej platnosti princípu arbit-
rárnosti jazykového znaku. Za všeobecne platný pokladá princíp motivácie, ktorý je
podporený týmito vlastnosťami: onomaziologickosť, relačnosť (neizolovanosť):
„Nie arbitrárnosť, ale motivovanosť jazykového znaku je absolútna. Arbitrárnosť
platí len pre izolovanú jazykovú jednotku, aj to len z pohľadu od formy k obsahu.“
(Furdík 2008, s. 31 – 32). Neizolovanosť odráža fakt, že lexéma sa vyznačuje súbo-
rom vzťahov s inými lexikálnymi jednotkami, pričom tieto vzťahy determinujú hod-
notu tejto jednotky.

Podrobnejšie poznámky ku genéze lexikálnomotivačnej koncepcie sme publi-
kovali na iných miestach (Ološtiak 2008; 2011, s. 14 – 21). Na tomto mieste len
pripomenieme, že J. Furdík vychádza z úvah J. Dolníka o paradigmatickej motivácii:
„Motiváciou slova sa rozumie nepriamy alebo priamy kauzálny vzťah medzi jeho
formálnou (výrazovou, materiálnou, zvukovou) a významovou (ideálnou) zložkou,
ktorý je podmienený vzťahom slova k paradigmaticky súvzťažným slovám daného
jazyka.“ (Dolník 1990, s. 149; 2003, s. 123). Tým sa vlastne nepriamo odkazuje aj
na trierovskú teóriu lexikálneho poľa (Zeichenfeldtheorie). Ako vidno, u J. Dolníka
sa pojem motivácie rozširuje, nejde len o klasické chápanie priameho kauzálneho
vzťahu medzi formou a obsahom, ale motiváciu hľadá aj v nepriamych vzťahoch
lexémy, ktoré sú podmienené vzťahom medzi paradigmaticky súvzťažnými slovami
(synonymami, antonymami, homonymami a pod.).

Zásluha J. Furdíka pri úvahách o semiotickom statuse lexikálnych jednotiek
spočíva v tom, že ako prvý sa pokúsil zastrešiť dovtedy vymedzované motivačné
typy a ako prvý formuloval ambíciu komplexným spôsobom, pomocou jednotnej
metodológie analyzovať, opísať a vysvetliť fungovanie lexikálnej zásoby.

Na záver tejto časti pripájame poznámku, ako treba vnímať vzťah medzi týmito dvoma koncepciami, teda medzi de Saussurovým princípom arbitrárnosti a Furdíkovým princípom motivácie. Mohlo by sa zdať, že ide o protikladné teóremy, no v skutočnosti sú to komplementárne prístupy, ktoré si všímajú rôzne strany jednej a tej istej mince. Arbitrárnosť nepochybne platí pri pohľade na vzťah formy a obsahu izolovanej jednotky (pravda, s výnimkou onomatopojí), motivovanosť platí, ak lexikálnu jednotku vidíme furdíkovsky – ako priesečník vzťahov s inými lexikálnymi jednotkami a, je dôležité dodať, aj ako výslednicu vzťahov lexikálnej jednotky s mimojazykovými entitami. Takto možno relačnosť lexémy typologizovať do štyroch tried (Ološtiak 2011, s. 22 – 23): 1) interlexematické vzťahy (vzťahy medzi lexikálnymi jednotkami navzájom); 2) intralexematické vzťahy (vzťahy medzi formou a obsahom, resp. aj medzi viacerými obsahmi v rámci jednej lexémy); 3) paralexematický vzťah (vzťah lexémy k denotátu); 4) extralexematické vzťahy (vzťahy lexémy k mimojazykovým entitám, ktoré spoluutvárajú hodnotu tejto lexémy; napr. čas, priestor, sociálne vzťahy, človek, jeho myslenie a prežívanie).

3.2. MOTIVAČNÁ TYPOLOGIA

J. Furdík chápe lexikálnu motiváciu ako zdôvodnenie existencie každej lexikálnej jednotky v langue aj v parole, pričom viacaspektovosť, lepšie povedané multištruktúrovanosť a mnohodimenzionálnosť lexiky sa vystihuje prostredníctvom motivačnej typológie. Neexistuje totiž len jeden, ale viacero motivačných typov, ktoré sú hierarchicky usporiadané, pričom každý typ je typom sui generis.

Motivačná typológia prešla u J. Furdíka svojím vývinom (podrobnejší komentár porov. Ološtiak 2008, s. 12 – 19) a v poslednej verzii¹³ má takúto podobu:

1. Základné typy: 1.1 elementárna – paradigmatická; 1.2 špecifikované: 1.2.1 zvuková; 1.2.2 sémantická; 1.2.3 morfológická; 1.2.4 slovotvorná; 1.2.5 syntaktická; 1.2.6 frazeologická; 1.2.7 onymická.

2. Nadstavbové (pragmatické) typy: 2.1 expresívna; 2.2 stratifikačná; 2.3 terminologická; 2.4 sociolektická; 2.5 teritoriálna; 2.6 temporálna; 2.7 individualizačná.

3. Kontaktové typy: 3.1 akceptačná; 3.2 abreviačná.

V ďalšom výskume autor tejto štúdie terminologicky zmenil len pomenovania dvoch motivačných typov (namiesto stratifikačnej začal používať termín registrová motivácia a namiesto akceptačnej motivácie sa priklonil k termínu interlingválna motivácia; napr. Ološtiak 2011). Ako podstatnejšia sa ukazuje diskusia o hierarchizácii a vzťahoch medzi jednotlivými typmi. Túto otázku J. Furdík stihol v podstate

¹³ Túto typológiu autor prezentoval na prednáškach zo slovenskej lexikológie v letnom semestri 2001/2002 a nachádza sa v posmrtno vydanéj publikácii *Teória motivácie v lexikálnej zásobe* (Furdík 2008).

len načrtnúť, aj to implicitne – prostredníctvom východiskovej trichotomickej klasifikácie (základné, nadstavbové a kontaktové typy) a dichotomickej subklasifikácie v rámci základných typov (elementárna – paradigmatická a špecifikované typy).

Podrobnejší pohľad na vlastnosti jednotlivých motivačných typov ukazuje, že do úvahy prichádza aj modifikácia tejto klasifikácie založená na odlišnej hierarchizácii.

Pracujeme s alternatívnou klasifikáciou, ktorá je založená na aplikovaní vlastností podľa týchto štyroch dichotómií: intralingválnosť – extralingválnosť, nominačnosť – nenominačnosť, kontaktovosť – nekontaktovosť, paralexematickosť – extralexematickosť (Ološtiak 2011, s. 49 – 52):

1. intralingválne typy
 - 1.1 nenominačné – paradigmatická motivácia
 - 1.2 nominačné
 - 1.2.1 s plnohodnotnou nominačnosťou
 - 1.2.1.1 kontaktové – slovotvorná, sémantická, morfológická, syntaktická motivácia
 - 1.2.1.2 nekontaktové – interlingválna motivácia
 - 1.2.2 s oslabenou nominačnosťou – abreviačná motivácia
2. intralingválno-extralingválne typy:
 - 2.1 paralexematické – fónická motivácia
 - 2.2 extralexematické – frazeologická, onymická motivácia
3. extralingválne typy – expresívna, registrová, terminologická, sociolektická, teritoriálna, temporálna, individualizačná.

Toto členenie sa opiera o základné vlastnosti, ktoré vyplývajú z toho, či daný motivačný typ „vyrastá“ na jazykovom podloží (vzťahy medzi lexémami, medzi významami, medzi významom a formou, príp. medzi lexémami a nelexikálnymi jazykovými jednotkami), alebo motív existencie prichádza z mimojazykového priestoru. Ďalej sa do úvahy berie schopnosť alebo neschopnosť fyzického utvorenia novej lexémy (nominačná funkcia), kontakty s iným jazykmi a napokon vzťah k denotátu.

3.3. MOTIVAČNÁ RELAČNOSŤ

Motivačná relačnosť znamená, že medzi jednotlivými typmi motivácie sa realizujú rôzne vzťahy. J. Furdík si tento aspekt uvedomoval, no, podobne ako viacero ďalších otázok, nestihol ho viac rozpracovať. A tak v jeho textoch nájdeme len zmienky o viacnásobnej motivácii, t. j. o tom, že daná lexéma je motivovaná viacerými typmi; porov. napríklad toto všeobecné konštatovanie: „Lexikálna motivácia sa prejavuje rôznou silou – lexikálna jednotka môže byť motivovaná jednoducho alebo viacnásobne.“ (Furdík 2005, s. 394). Viacnásobnú motivovanosť v citovanej štúdii dokladá aj príkladmi v tabuľke. Z nej vyplýva, ktorý typ motivácie je prítomný v da-

nej lexikálnej jednotke, napr. *trolejbus* (paradigmatická, slovotvorná, kontakto¹⁴), *do tretice všetkého dobrého* (paradigmatická, slovotvorná, frazeologická, expresívna), *lučba „chémia“* (paradigmatická, slovotvorná, temporálna).

Pri rozvíjaní konceptu lexikálnej motivácie aspekt relačnosti pokladáme za jeden z kľúčových. Hodnotu lexikálnej jednotky v jazykovej komunikácii môže ovplyvňovať viacero faktorov súčasne, a to sa odráža aj v chápaní motivačnej relačnosti. Aj takýmto spôsobom (cez chápanie relačnosti) sa opätovne ukazuje metodologická jednotnosť, ktorá „drží pokope“ na prvý pohľad rozmanité javy. V lexike tak možno skúmať jednak statické aspekty (typy a vlastnosti lexikálnych jednotiek), jednak dynamické aspekty (procesy vzniku a zániku lexém, ako aj zmeny vlastností lexikálnych jednotiek). Preto vymedzujeme viaceré spôsoby realizácie. Na jednej úrovni je to motivačná kooperácia, determinácia a inkompatibilita, na druhej úrovni do hry vstupuje statickosť a dynamickosť.

1) **Statický aspekt** relačnosti znamená, že na lexikálnu jednotku sa pozeráme cez prizmu motivácie ako vlastnosti a určujeme, akými motivačnými typmi sa lexéma synchronne vyznačuje, resp. nevyznačuje. Tento aspekt sa realizuje v podobe kooperácie (prítomnosť dvoch alebo viacerých typov v danej lexéme) alebo inkompatibility (prítomnosť typu X vylučuje prítomnosť typu Y). Napríklad lexéma *elektrošrotovné* je motivovaná paradigmaticky (porov. napr. hyperonymum *šrotovné*), slovotvorne (kompozitum), temporálne (neologizmus), interlingválne (komponent *elektro-* je internacionalizmus, v pozadí druhého komponentu je prevzatá jednotka, germanizmus *šrot*). Ako inkompatibilné možno hodnotiť napríklad expresívnu a terminologickú motiváciu, pretože sa vyznačujú protichodnými vlastnosťami, ktoré možno v skratke vyjadriť protikladom nociónálnosť (terminologickosť) – expresívnosť. Inými slovami, odborný termín nie je nikdy expresívny a expresívum nemôže fungovať ako odborný termín, preto jedna a tá istá lexéma nemôže byť motivovaná zároveň terminologicky aj expresívne.

2) **Dynamický aspekt** značí, že lexéma sa primárne chápe ako výsledok nominačného procesu a hľadajú sa odpovede na otázky, akým spôsobom sa utvorila a aké typy motivácie stoja v pozadí jej utvorenia. Z tohto pohľadu napríklad uvedená lexéma *elektrošrotovné* je motivovaná len slovotvorne, lebo vznikla kompozíciou, presnejšie semikompozíciou (porov. Ološtiak – Vojteková 2021).

Dynamický aspekt relačnosti sa prejavuje pri utvorení pomenovania dvojakým spôsobom. O **kooperáciu** ide v prípade simultánneho nadobudnutia dvoch alebo viacerých motivačných typov. Napríklad aktualizovaná frazéma *darovanému koňaku na hviezdičky nehľad'* v procese svojho vzniku nadobudla a zároveň sa na jej výslednej podobe a hodnote podieľajú tieto motivačné typy: paradigmatická motivácia (paronymický

¹⁴ Používame termíny, ktoré autor uvádza v citovanom diele.

vzťah medzi tvarmi protofrazémy¹⁵ a jej aktualizácie: *koňovi – koňaku*), temporálna motivácia, individualizačná motivácia (aktualizácia frazémy je de facto frazeologický okazionalizmus, individuálny zásah do ustálenej formálno-sémantickej podoby frazémy).¹⁶

O **determinácii** ide vtedy, keď nadobudnutie jedného motivačného typu je sprevádzané zánikom iného motivačného typu. Klasickým príkladom na determináciu je univerbizácia, pri ktorej dochádza k zániku syntaktickej motivácie (viacslovné pomenovanie sa mení na jednoslovné) a zároveň univerbát nadobúda ďalší motivačný typ podľa druhu univerbizácie, napr. *držková polievka* → *držková* (nadobudnutie morfolologickej motivácie – nová lexéma sa utvorila prostou zmenou slovného druhu bez zmeny morfematickej štruktúry).

3.4. LEXIKÁLNA MOTIVÁCIA A LEXIKÁLNA DYNAMIKA

J. Furdík presvedčivo vysvetlil status lexikálnej dynamiky v rámci slovotvornej motivácie; porov. pojmy/termíny *genetická motivácia*, *synchrónna motivácia*, *demotivácia*, *demotivačný cyklus*, *remotivácia* (Furdík 1993, 2004). Problematike premenlivosti motivácie ako vlastnosti sa venoval aj pri iných motivačných typoch. V práci *Teória motivácie v lexikálnej zásobe* sa poznámky o dynamike nachádzajú ako súčasť osobitnej kapitoly s názvom *Dodatky (Z fragmentov)* (Furdík 2008, s. 73 – 76). Tu pripomína, že dynamika lexikálnej motivácie je odrazom dynamických procesov v lexike, pričom každý motivačný typ možno charakterizovať z hľadiska vývinových fáz, ktorými sú vznik, zotrvanie, premena, zoslabovanie a zánik. V ďalšom výklade pozornosť sústreďuje na ozrejmenie dynamických procesov pri niektorých motivačných typoch, konkrétne v rámci paradigmatickej, fónickej, morfolologickej, sémantickej, slovotvornej a expresívnej motivácie. Pripomína tiež špecifiku nadstavbových motivačných typov, ktoré sú menej stabilné než základné typy. Odkazuje pritom na názor J. Bosáka (2000), podľa ktorého by sa v slovníkovom spracovaní mali šetrne používať štylistické kvalifikátory, preto tie sa najskôr deaktivujú pod vplyvom zmien komunikačno-pragmatickej hodnoty lexikálnych jednotiek. Možno uviesť príklad slovo- tvorne motivovaných neologizmov, ktoré rýchlejšie strácajú punc novosti (oslabuje sa temporálna motivácia) než slovotvornú motivovanosť.

3.5. SLOVOTVORNÁ MOTIVÁCIA V KONTEXTE LEXIKÁLNEJ MOTIVÁCIE

Vymedzením lexikálnej motivácie sa závažnosť slovotvornej motivácie nepopiera, práve naopak. Slovtvorná motivácia zastáva v hierarchii lexikálnej motivácie

¹⁵ Termín protofrazéma používame vo význame „východisková, ustálená podoba frazémy“ (Ološtiak – Ivanová 2013, s. 191).

¹⁶ Ďalšie typy aktualizácie preberá od svojej protofrazémy. Ide o frazeologickú a syntaktickú motiváciu.

centrálne postavenie ako najuniverzálnejší a najdôležitejší motivačný typ, pretože (bližšie porov. Ološtiak 2011, s. 53 – 72):

1) SM má vnútrojazykový charakter, a to:

a) jednak vo vzťahu k nadstavobovým (mimojazykovým) typom (dichotómia intralingválnosť – extralingválnosť),

b) jednak vo vzťahu k interlingválnej motivácii (protiklad intralingválnosť – interlingválnosť);

2) SM sa uskutočňuje komplexne na úrovni formy aj obsahu (na rozdiel od sémantickej motivácie), a to zmenou morfeematickej štruktúry (na rozdiel od morfologickej motivácie), čo znamená, že slovtvorne motivované slová sú dostatočne motivačne priezračné a komunikačne efektívne;

3) SM sa týka jednoslovných, teda konštrukčne bezpríznakových lexém (na rozdiel od syntaktickej motivácie, ktorá zahŕňa oblasť viacsovných pomenovaní);

4) SM má veľký funkčný rádius, a to:

a) z kvantitatívnej stránky – porov. konštatovania vyššie o zastúpení lexiky, ktorá sa zapája do vzťahov SM;

b) z kvalitatívnej stránky – vzťah medzi motivantom a motivátom je vďaka bilaterálnosti dostatočne priezračný (a teda komunikačne efektívny), rekurzívny (môže sa opakovať v danej sekvencii – motivát sa môže stať motivantom) a modelový (podľa daného modelu sa tvorí väčšie či menšie množstvo slov); to sa prejavuje v existencii slovtvorných útvarov, ktoré vo vzťahu k celej lexike (a teda aj k celému jazyku) plnia viacero funkcií;

5) z predchádzajúceho bodu vyplýva, že SM je závažný systémostvorný činiteľ, ktorý zásadným spôsobom vplyva na fungovanie lexiky (porov. napr. Furdíkom vyčleňovaný komplex funkcií SM: systemizačná, integračná, kondenzačná, adaptačná);

6) SM má vysoký kooperačný potenciál, aktívne sa zapája do spolupráce s inými motivačnými typmi (podrobnejšie Ološtiak 2011, s. 57 – 71);

7) SM zohráva kľúčovú úlohu pri obohacovaní lexikálnej zásoby.

3.6. LEXIKÁLNA MOTIVÁCIA V DIDAKTICKEJ PRAXI

Dlhoročné sústredené úvahy o fungovaní lexikálnej zásoby v jazyku a v komunikácii priviedli J. Furdíka k predstaveniu metodologickej paradigmy, ktorú mali možnosť v celosti navnímať jeho študenti slovakistiky v Prešove. Je známe a taktiež príznačné, že posmrtná publikácia *Teória motivácie v lexikálnej zásobe* (2008) z drvivkej väčšiny vychádza zo študentských poznámok a z nahrávok jeho prednášok a seminárov zo slovenskej lexikológie. Furdíkovský prístup sa totiž do komplexnej podoby rozvinul práve v pedagogickom procese.

Skúsenosti pritom ukazujú, že na pochopenie otázok, ktoré sa týkajú takého zložitého komplexu, akým je fungovanie lexiky, sa teória lexikálnej motivácie

osvedčila ako vhodný didaktický nástroj. Autor tejto štúdie mal možnosť byť v kontakte s touto teóriou jednak ako študent J. Furdíka, neskôr aj ako vysokoškolský pedagóg. Viaceré myšlienky a motívy sa totiž vyprofilovali práve v pedagogickom procese (na prednáškach, seminároch či pri vedení záverečných prác). Svedčí o tom množstvo seminárnych a záverečných prác na všetkých troch stupňoch štúdia, ako aj následné publikačné výstupy. Za všetky na tomto mieste spomeňme aspoň monografie M. Gavurovej *Skratka ako lexéma (abreviačná motivácia v lexike)* (2013) a L. Palkovej *Univerbizácia v slovenčine* (2018), ako aj množstva parciálnych publikačných výstupov autorov z okruhu prešovského akademického prostredia.

Overiteľnosť a úspešná aplikovateľnosť poznatkovej paradigmy v didaktickom procese je jedna z fundamentálnych vlastností dobrej teórie.

4. ZÁVERY

Koncept lexikálnej motivácie (a v rámci nej aj slovotvornej motivácie) sa ukazuje ako mimoriadne inšpiratívny. Sú preň typické atribúty ako metodologická ukotvenosť a komplexnosť. Z jednotného uhla pohľadu takto možno skúmať jazykové (jednotky, skupiny jednotiek, vzťahy, procesy, vlastnosti, dynamiku) aj mimojazykové faktory (vplyv extralingválnych entít na hodnotu lexikálnych prvkov), vnútrojazykové aj medzijazykové súvislosti, taktiež sa ponúka priestor na komparatívny výskum. Furdíkovský prístup okrem iného spája tradičné systémovolingvistické nazeranie s komunikačno-pragmatickými prístupmi. Interpretácia vnútrojazykových činiteľov (zhmotnená primárne v základných, intralingválnych typoch motivácie) sa funkčne prelína s analýzou nadstavbových motivácií, ktorých motív existencie sa opiera o extralingválne entity (čas, priestor, ľudské emócie, kreativita, sociálne a komunikačno-situačné faktory).

Metodologický impulz, ktorý J. Furdík ponúkol v podobe slovotvornej a lexikálnej motivácie, pripomína (pravdaže, *cum grano salis*) Mendelejevovu periodickú sústavu prvkov. D. I. Mendelejev v nej zoradil všetky vtedy známe chemické prvky podľa vlastností ich atómov s akcentom na to, že vytvárajú periodický rad. Predpokladal teda existenciu prvkov, ktoré v čase prvého zverejnenia jeho sústavy (v roku 1869) ešte neexistovali. Samozrejme, J. Furdík takto exaktne „prázdne“ miesta pre ďalšie „prvky“ v systéme nevytvoril, no ponúkol ideu a na základe nej aj pevný teoreticko-metodologický základ, v rámci ktorého sa dajú uchopiť všetky lexikálne javy (ustálené aj efemérne, ba dokonca aj okazionálne, podenkovité) a procesy. Ako príklad by sme mohli uviesť interpretáciu obohacovania slovnej zásoby, ktorá sa prostredníctvom motivačnej metodológie dá uchopiť neprotirečivo, flexibilne a v kontexte s inými dynamickými procesmi, ktoré sa v lexike uskutočňujú (napr. prehodnocovanie komunikačno-pragmatického statusu či pohyby lexém medzi jednotlivými varietami) (východiskové poznámky k tejto otázke porov. Ološtiak 2023).

Za takýto impulz možno tiež považovať „periodické“ porovnávanie vlastností slovo-
tvornej motivácie s vlastnosťami iných motivačných typov, vychádzajúc z chápania
princípu ako trojjedinej entity (proces + vzťah + vlastnosť). Konečný počet paramet-
rov a premenných pritom vytvára potenciál na kompaktnú analýzu nekonečného,
resp. neukončeného počtu prvkov.

V tomto ohľade sa spája systemizačný a individualizačný pohľad na fungova-
nie lexikálnej zásoby (k tomu Furdík 1995), rešpektuje sa zákonitosť jednotlivého
a zároveň sa berie ohľad na všeobecné javy. Motivatologickým prístupom autor ešte
viac konkretizuje spôsob, ako v lexikológii vytvoriť balans medzi typizačným prí-
stupom (lexéma ako typ) a tým, čo sám v úvodzovkách nazýva „individualizačná
lexikológia“, teda akcentovanie lexikálnej jednotky ako jedinečného exemplára,
idiolexémy. Takto sa konzistentne zo zreteľa nestrácajú jednotlivé stromy, no záro-
veň sa výskumník vyhýba riziku pre stromy nevidieť les.

Texty Juraja Furdíka sú zvláštne ponorné tým, že ponúkajú inšpirácie aj pri
ďalších čítaniach. Ich vertikálna poskytuje pozornému percipientovi priestor na uve-
domovanie si nových súvislostí, na pochybovanie, hľadanie a na opätovné prehod-
nocovanie poznaného. Percepčia takýchto textov býva intelektuálnym zážitkom
a stimulom, pričom čitateľ ani nemusí tušiť, ako ťažko sa autor k výsledku mohol
dopracúvať. A profesor Furdík sa k výslednému tvaru dopracúval veľmi kľukato.
Vynaložená námaha pri produkcii textu tak skryto signalizuje viacvrstvosť, ktorá
v sebe nesie spomínaný potenciál modifikovaného dekodovania pri opakovaných
lektúrach.

Literatúra

- BOSÁK, J. (2000): Funkčné kvalifikátory v nových výkladových slovníkoch. In: Martincová, O. – Světlá, J. (eds.): *Nová slovní zásoba ve výkladových slovníkách*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, 75 – 83.
- BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. (1985): *Východiská morfémovej analýzy*. (Morfematika. Slovo-
tvorba.) Bratislava: Veda.
- BUZÁSSYOVÁ, K. (1974): *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*. Bratislava: Veda.
- DOKULIL, M. (1962): *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství ČSAV
- DOLNÍK, J. (1990): *Lexikálna sémantika*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- DOLNÍK, J. (2003): *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- FURDÍK, J. (1993): *Slovo-
tvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. Levoča: Modrý Peter.
- FURDÍK, J. (1994): Integrované procesy pri lexikálnych prevzatíach. In: *Jazykovedný časopis*, 45/2, 95 – 102
- FURDÍK, J. (1995): „Zákonitosť jednotlivého“ v slovanskej lexike. In: *Slavica Slovaca*, 30/2, 122 – 127.
- FURDÍK, J. (1996): Jazykový status slovo-
tvorne motivovaného slova. In: Stanislavová, Z. et al. (eds.): *Studia Philologica. 3. Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Šafarikianae*. Prešov: Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Pedagogická fakulta v Prešove, 48 – 56.
- FURDÍK, J. (1999): *Synergická povaha slovo-
tvornej motivácie*. In: Belentschikow, R. (ed.): *Neue Wege der slavistischen Wortbildungsforschung. / Novyye puti izučeniya slovoobrazovaniya slavianskich jazykov. 2. Tagung der Internationalen Kommission für slawische Wortbildung*. Magdeburg 9. –

11. 10. 1997 / Vtoroje zasedanje Meždunarodnoj komisii po slovianskomu slovoobrazovaniju. Frankfurt am Main: Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften, 73 – 82.
- FURDÍK, J. (2004): *Slovenská slovtvorba (teória, opis, cvičenia)*. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka.
- FURDÍK, J. (2005): *Život so slovtvorbou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedožitých sedemdesiatin*. Eds. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG.
- FURDÍK, J. (2008): *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG.
- GAVUROVÁ, M. (2013): *Skratka ako lexéma (abreviačná motivácia v lexike)*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- HORECKÝ, J. (1959): *Slovtvorná sústava slovenčiny. Podstatné meno. Prídavné meno. Sloveso*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- HORECKÝ, J. (1994): *Semantics of Derived Words*. Prešov: Filozofická fakulta v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach.
- HORECKÝ, J. (2003): *Onomaziologická štruktúra slovenčiny. Spisy SJS 5*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV.
- KOS, P. – KOZUBÍKOVÁ ŠANDOVÁ, J. (2020): Onomaziologické prístupy ke slovtvorbe. In: *Časopis pro moderní filologii*, 102/1, 7 – 23.
- KRÁLIK, L. (2015): *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV.
- LIPTÁKOVÁ, L. (2026): Motivatólogická koncepcia Juraja Furdíka v kontexte slovanskej jazykovedy. Odborný seminár venovaný 90. výročiu narodenia profesora Furdíka. In: *Slovenská reč*, 91/1, 297 – 300.
- NÁBĚLKOVÁ, M. (1993): *Vztahové adjektiva v slovenčine. (Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov)*. Bratislava: Veda.
- OLOŠTIAK, M. (2005a): Život ako permanentná motivácia. (K nedožitej sedemdesiatke profesora Juraja Furdíka). In: *Slovenská reč*, 70/1 – 2, 60 – 69.
- OLOŠTIAK, M. (2005b): Juraj Furdík – homo linguisticus et paedagogicus. In: Furdík, J.: *Život so slovtvorbou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedožitých sedemdesiatin*. Eds. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG, 11 – 35.
- OLOŠTIAK, M. (2008): Motivatólog Juraj Furdík. In: Furdík, J. (2008): *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG.
- OLOŠTIAK, M. (2011): *Aspekty teórie lexikálnej motivácie*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- OLOŠTIAK, M. (2015a): Z dejín derivatólogického bádania v slovakistike. In: Ološtiak, M. (ed.): *Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 17 – 86.
- OLOŠTIAK, M. (2015b): Onomaziologické aspekty slovtvornej motivácie. In: Ološtiak, M. (ed.): *Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 139 – 206.
- OLOŠTIAK, M. (2023): Nominačné aspekty lexiky a teória lexikálnej motivácie. In: *Južnoslovenský filolog*, 79/1, 97 – 120.
- OLOŠTIAK, M. – GOGO VÁ, E. – GENČI, J. (2015): Lexikálnoparadigmatické aspekty slovtvornej motivácie. In: Ološtiak, M. (ed.): *Kvalitatívne a kvantitatívne aspekty tvorenia slov v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 407 – 480.
- OLOŠTIAK, M. – IVANOVÁ, M. (2013): *Kapitoly z lexikológie (lexikálna syntagmatika a viacslovné pomenovania)*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 87 – 138.
- OLOŠTIAK, M. – IVANOVÁ, M. (2015): Teoreticko-metodologické, nominačné a typologické otázky viacslovných pomenovaní. In: Ološtiak, M. (ed.): *Viacslovné pomenovania v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 129 – 213.
- OLOŠTIAK, M. – OLOŠTIAKOVÁ, L. (2018): *Morfematika a slovtvorba slovenčiny*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.

- OLOŠTIAK, M. – REŠOVSKÁ, S. – VOJTEK, D. – VOJTEKOVÁ, M. (2025): *Onomaziologické aspekty z porovnávacieho pohľadu*. Prešov: vydavateľstvo Prešovskej univerzity.
- OLOŠTIAK, M. – VOJTEK, D. – REŠOVSKÁ, S. – ORIŇÁKOVÁ, S. (2021): *Kapitoly zo slovo-
tvornej adaptácie prevzatých slov v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity
v Prešove.
- OLOŠTIAK, M. – VOJTEKOVÁ, M. (2021): Kompozitnosť a kompozícia (príspevok k charakteristi-
ke zložených slov na materiáli západoslovanských jazykov). In: *Slovo a slovesnosť*, 82/2, 95 –
117.
- PALKOVÁ, L. (2018): *Univerbizácia v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity
v Prešove.
- SOKOLOVÁ, M. – OLOŠTIAK, M. – IVANOVÁ, M. (eds.) (2005¹, 2007², 2012³): *Slovník koreňo-
vých morfém slovenčiny*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove.
- ŠTEKAUER, P. (1998): *An Onomasiological Theory of English Word-Formation*. Amsterdam/Phila-
delphia: John Benjamins.

Martin Ološtiak

*Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta – Jazykovedný ústav L. Štúra
SAV, v. v. i.*

Ul. 17. novembra 1, 080 78 Prešov – Panská 26, 811 01 Bratislava

E-mail: martin.olostiak@unipo.sk

ORCID: 0000-0003-1239-7810